

УДК 332.33+631.95

*М. К. Шапочка,**к. е. н., професор, професор кафедри економіки та бізнес-адміністрування,
Сумський державний університет**В. І. Вороненко,**аспірант кафедри економіки та бізнес-адміністрування,
Сумський державний університет*

ПІДХОДИ ДО ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОЇ ОПТИМІЗАЦІЇ СТРУКТУРИ ЗЕМЕЛЬНИХ УГІДЬ

У статті розглянуто причини та передумови еколого-економічних проблем землекористування в Україні. Проаналізовано напрями їх розв'язання шляхом оптимізації співвідношення земельних угідь. Запропоновано еколого-економічні підходи до створення моделі визначення оптимальної структури земельних угідь.

The article reviews the conditions and causes of ecological and economic problems of land use in Ukraine. It follows solution's trends by optimizing the value of land. It proposes ecological and economic approaches to creating a model of the optimal structure of the land.

Ключові слова: земельні ресурси, землекористування, оптимізація, еколого-економічний ефект, екологічна рівновага, співвідношення угідь.

Key words: land resources, land use, optimization, ecological and economic effects, ecological balance, the ratio of land.

ВСТУП

Еколого-економічні проблеми землекористування в Україні виникли задовго до формування ринкових відносин і останнім часом тільки посилюються. Серед вчених немає єдиної думки відносно того, з чого потрібно починати розв'язання накопичених проблем. Але беззаперечним є той факт, що для досягнення екологічної рівноваги необхідно, перш за все, оптимізувати співвідношення земельних угідь. При цьому відкритим залишається питання про те, як проводити оптимізацію, які механізми та обмеження використовувати і як оцінювати її ефективність.

Проблемами екологічної оптимізації співвідношення земельних угідь займалися такі видатні вчені, як Ю. Одум, Г. Одум, Н.Ф. Реймерс, В.В. Докучаєв та ін. Серед вітчизняних вчених слід відзначити праці В.Ф. Сайка, В.М. Махортова, А.А. Молчанова, С.А. Генсирюка, Г.Д. Гуцуляка, А.Г. Мартіна, А.Я. Новаковського та ін. Проте слід відмітити, що деякі еколого-економічні аспекти даної проблеми досліджені недостатньо.

Сьогодні існує велика кількість моделей оптимізації співвідношення земель, в яких значною

мірою закладені лише екологічні цілі, при цьому не створені еколого-економічні інструменти оптимізації та відсутні механізми оцінки її еколого-соціально-економічної ефективності.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Метою даної роботи є обґрунтування необхідності вирішення проблеми раціоналізації землекористування в Україні шляхом оптимізації співвідношення земельних угідь, а також розроблення еколого-економічних підходів до створення моделі визначення оптимальної структури земельних угідь.

Методом дослідження є системно-структурний аналіз підходів до еколого-економічної оптимізації співвідношення земель.

РЕЗУЛЬТАТИ

У червні 2012 року в Ріо-де-Жанейро пройшла конференція ООН "Ріо+20", присвячена 20-річчю першої зустрічі на вищому рівні "Планета Земля". В результаті всіма учасниками був узгоджений Підсумковий документ, в якому йдеться мова про 26 головних проблем сучасного суспільства, серед яких: продовольча безпека, харчування і стійке ведення сільського господарства,

деградація земель [1]. Ці проблеми стосуються і України, тому пошук шляхів їх вирішення є досить актуальним.

У зв'язку з масштабними перетвореннями в економіці, які відбулися в Україні після 1991 року, зазнали суттєвої зміни і земельні відносини. Зміни земельних відносин відбуваються і зараз у процесі земельної реформи. Стан земель через нераціональність землекористування за роки незалежності значно погіршився, що виражається у їх масштабній деградації, суттєвому зменшенні виробництва продукції рослинництва і тваринництва та інших пов'язаних із землекористуванням проблемах. Ці проблеми на тлі необхідності забезпечення екологічної рівноваги та продовольчої безпеки країни перейшли з соціально-економічної в політичну площину та повинні розв'язуватись шляхом розроблення і реалізації відповідної державної стратегії.

У процесі проведення земельної реформи абсолютно неприпустимим стало ігнорування землевпорядного й економічного нормування як ефективного засобу регулювання землекористування в аграрній сфері [2, с. 124]. Основною ідеєю земельної реформи повинна стати тривала стійка взаємодія людей із земельними ресурсами з метою досягнення добробуту нинішнім поколінням, але не за рахунок можливості його досягнення майбутніми поколіннями. Ця ідея є однією із основ концепції стійкого розвитку і розглядається світовим співтовариством як домінуюча при формуванні міждержавної стратегії розвитку.

Проаналізувавши сучасний стан українських земельних ресурсів і фактори впливу на них, нами були виділені наступні основні передумови еколого-економічних проблем землекористування в Україні:

- 1) недосконалість регулюючих земельні відносини нормативних та законодавчих актів;
- 2) процеси укрупнення поселень, вилучення земель під забудову та зведення об'єктів інфраструктури;
- 3) зростання рівня якості життя і кількості населення планети та проблема продовольчого забезпечення України, що стимулює нарощування обсягів виробництва продуктів харчування;
- 4) нераціональне землекористування як спадщина колишнього СРСР;
- 5) існуючі та нові стаціонарні і нестаціонарні джерела забруднення земель;
- 6) радіаційне забруднення земель внаслідок аварії на ЧАЕС.

Найбільш поширеною формою користування сільськогосподарськими угіддями в Україні є оренда. Орендою охоплено понад 90% земельних угідь, передусім ріллі, наданих селянам у приватну власність. Це найбільш невдала форма з усіх можливих. Вона не тільки призводить до висна-

ження землі, до її хижацької експлуатації, а й істотно звужує можливості інтенсивного землеробства [3, с. 156—157]. Орендарі, не пов'язані довгостроковими договорами оренди, часто діють під впливом миттєвих інтересів, прагнучи отримати максимум при мінімальних затратах, виснажують землю, не вкладаючи ресурсів у її відновлення. Після закінчення договору вони можуть взяти в оренду іншу ділянку і вчинити те ж саме. За такого стану речей дуже складно здійснити оптимізацію земельних територій, оскільки в Україні потрібно зменшувати площу ріллі, що вимагає впроваджувати інтенсивний тип землеробства. Такий тип землеробства притаманний країнам, де земельні ресурси є основним природним капіталом. За складеним науковцями розподілом природного капіталу по групах країн з різними доходами виділено чотири класи країн: країни з високим рівнем доходів, країни з доходами вище середнього, нижче середнього і низьким рівнем [4, с. 33]. Згідно з цією класифікацією показовою є наступна залежність: чим менше доходи у країні, тим більша частка сільськогосподарських земель у структурі її природного капіталу, що вказує на неоптимальне використання земель. Експлуатація родючих властивостей ґрунту без належного використання добрив і технологій не потребує значних інвестицій, але призводить до швидкої деградації земель, зниження їх родючості. Нині сільським господарством шляхом внесення добрив компенсується лише третина втраченої землею з гумусом енергії, з 1990 року їх внесення скоротилося на 78%. Окремо слід виділити від'ємний баланс фосфору, кількість якого у ґрунтах постійно зменшується внаслідок винесення врожаєм, а компенсація внесенням фосфорних добрив низька або відсутня. Таких рис набуло землекористування в нашій державі і зміна на краще можлива за наступних умов:

— по-перше, необхідно створити дієві механізми формування інституту приватної власності на землі сільськогосподарського призначення. Така форма землекористування, як оренда, не повинна переважати, договори оренди повинні бути довгостроковими і передбачати, як мінімум, не погіршення того стану земель, який був до оренди;

— по-друге, необхідно обмежити можливість значного подрібнення земельних ділянок та встановити науково обґрунтовану мінімально можливу площу земельної ділянки, що може перебувати у власника. Малорозмірні землекористування не дозволяють використовувати переваги меліорації, сівозмін, агрохімії і високопродуктивної техніки [5, с. 106]. Дрібні наділи зменшують ефективність землекористування, тоді як концентрація великих земельних ділянок в одних руках сприяє її підвищенню;

— по-третє, потрібно забезпечити доступ великим землекористувачам до фінансових ресурсів для закупівлі засобів захисту рослин, добрив, сільськогосподарської техніки і обладнання, здійснення природоохоронних заходів, тощо.

Існуючі нормативно-правові акти не дозволяють ввести землі у повноцінний економічний обіг, внаслідок чого перерозподіл земель відбувається на користь неефективних господарюючих суб'єктів. Ринок сільськогосподарських земель не функціонує через діючий мораторій на купівлю-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Особливістю вітчизняного законодавства є також те, що в ньому не закладені механізми розподілу земельної ренти від сільського господарства в інтересах громадян, немає стимулів для того, щоб рента залишалась у державі і не виводилась з неї. Необхідно створювати правові механізми комерціалізації та капіталізації додаткових якостей земель.

У законодавстві відсутні збори або платежі за порушення земель, є лише збір за розміщення відходів, але передбачені витрати юридичних осіб на охорону та раціональне використання земель. Плата за землекористування не має адекватного характеру. Отже, потрібно ввести механізми адміністративної та матеріальної відповідальності за господарську діяльність суб'єктів, яка призводить до значних екодеструктивних зрушень у навколишньому середовищі та у земельних ресурсах зокрема. Це стосується, перш за все, сільського господарства, оскільки саме в ньому спостерігаються наймасштабніші та найзагрозливіші порушення і деградація земельних ресурсів. Повинен бути створений економічний мотиваційний механізм для активного відтворення та відновлення земель їх власниками та користувачами.

Інститут землеробства УААН встановив, що щорічна недостача гумусу на одному гектарі українських земель складає в середньому 110 кг. Основною причиною втрати гумусу є ерозія, яка в Україні є одним із наймасштабніших екодеструктивних процесів. На даний час ерозійні процеси відбуваються на 35,2% сільськогосподарських угідь, а всього ерозією охоплено 18% території України. В результаті орні землі скорочуються з середньою швидкістю 0,5% щорічно. Серед основних причин ерозійних процесів українських земель називають високу розораність основної території та крутосхилів, недостатність захисних лісосмуг, знеліснення, неправильна меліорація та ін.

Великих втрат українські землі зазнають від нераціонального розподілу сільськогосподарських культур. Висока щільність вирощування виснажливих технічних рослин призвела до зниження родючості земель. Такий стан речей бере початок ще з радянських часів, а зараз набув заг-

розливного масштабу. Наприклад, вже в 1989 році в Україні виснажливі рослини вирощувались на 11,6% сільськогосподарських земель, тоді як у всьому Радянському союзі цей показник складав 2,5%. Негативний вплив на земельні угіддя здійснює також тваринництво, поголів'я якого в останні роки почало відновлюватися. Недотримання норм його утримання та необґрунтована спеціалізація спричиняють деградацію сільгоспугідь. За розрахунками спеціалістів, для типових тваринницьких комплексів на 108 тис. гол. свиней потрібно 5 тис. га земельних угідь, для відгодівлі молодяку великої рогатої худоби на 10 тис. гол. — 2 тис. га, для виробництва молока на 2 тис. гол. — 750 га. Ці нормативи в жодному з господарств не витримуються [6, с. 44]. Отже, існуюча система ведення як рослинництва, так і тваринництва не відповідає вимогам раціонального використання земельних ресурсів.

Першочерговим завданням, із реалізації якого повинно починатись вирішення проблеми раціоналізації землекористування, є оптимізація співвідношення земель на території з урахуванням регіональних особливостей. Так, Ю. В. Буденний наголошує на необхідності виведення із складу ріллі схилів землі з крутизною понад 3°. В цілому в Україні на першому етапі повинні бути виведені зі складу ріллі близько 3,5—4,0 млн га з крутизною більше 5°, а в подальшому — ще 5,5—6,0 млн га. При цьому важливо передбачити заходи по перетворенню пологих схилів у культурні сінокоси, більш крутих і пересічених схилів — у пасовища, а малопродуктивних крутих схилів — під заліснення [7, с. 58—59]. Втілення таких пропозицій повинно якісно оптимізувати структуру українських ландшафтів.

Структура і, в першу чергу, співвідношення між агроекосистемами й природними біогеоценозами є найважливішою ознакою стійкості антропогенно перетвореного ландшафту [8, с. 157]. Таким чином, зниження розораності території, розширення площі природних кормових угідь та лісових насаджень буде сприяти збільшенню питомої ваги екологічностабілізуючих угідь, ренатуралізації довкілля та екологічній оптимізації землекористування [9, с. 169—170].

У класифікації природних і антропогенно перетворених екосистем ліс та лісосмуги мають найвищий фактор стабілізації, тобто ефективність лісових насаджень у екологічній стабілізації ландшафтів найвища, тому лісам повинна приділятися особлива увага.

В.А. Дмитренко були запропоновані підходи до створення моделі визначення оптимальної полезакисної лісистості [7, с. 125—126]. На їх основі нами було розроблено наступні еколого-економічні підходи до створення моделі визначення оптимальної структури земельних угідь:

1) еколого-економічний ефект від переведен-

ня земель із однієї категорії в іншу, наприклад, від заліснення ріллі, повинен бути більше втраченого чистого доходу:

$$E_{EE} > D_{BЧ},$$

$$E_{EE} = B_{EE} - Z_D - A_B \quad (1),$$

де E_{EE} — еколого-економічний ефект, грн. га; $D_{BЧ}$ — втрачений чистий дохід від переведення земель, грн. га; B_{EE} — еколого-економічна вартість додаткової продукції, отриманої від позитивного впливу переведення земель, грн. га; Z_D — додаткові прямі витрати на технологічний процес отримання додаткової продукції, грн. га; A_B — амортизаційні відрахування, грн. га.

2) допустима площа земель $P_{HЗ}$, переведених із однієї категорії в іншу, повинна обмежуватись зонами меліоративного P_M і екологічного P_E впливу:

$$P_{HЗ} \leq P_P - P_M,$$

$$P_{HЗ} \leq P_D - P_E; \quad (2),$$

де P_P — площа ріллі, га; P_D — площа дефляційнонебезпечених земель, га;

3) очікуваний після оптимізації еколого-економічний збиток Z_O повинен бути меншим за фактичний збиток до оптимізації Z_Φ :

$$Z_O < Z_\Phi \quad (3).$$

Дослідження Ю. та Г. Одумів показали, що максимальний сумарний еколого-соціально-економічний ефект може бути отриманий при наступному співвідношенні: 60% площ природних екосистем і 40% площ перетворених людиною [10, с. 160]. Забезпечити на практиці дане співвідношення дуже складно, оскільки доведеться створювати штучні ландшафтні екосистеми. До екологічно стабільних та умовно стабільних площ відносяться ліси та інші лісовкриті площі, відкриті заболочені землі, сіножаті, пасовища, території покриті поверхневими водами та відкриті землі без покриву або з незначним рослинним покривом. Перелічені площі умовно можна віднести до категорії природних екосистем. В Україні їх площа складає 38%, що на 22% менше від оптимального показника Ю. та Г. Одумів. До перетворених людиною площ відносяться рілля, перелogi, площі під багаторічними насадженнями, інші сільськогосподарські землі та забудовані землі. Їх площа в Україні складає відповідно 62%, що перевищує оптимальний показник на ті ж 22%. Отже, в Україні потрібно перевести 22% площ із категорії перетворених людиною в категорію відносно стабільних. Зробити це, на нашу думку, реально лише за рахунок зменшення ріллі і перелогів, збільшивши залежно від природної зони площі лісів і лісовкритих територій, сіножатей та пасовищ. За нашими розрахунками, площу ріллі потрібно в ідеалі зменшити приблизно на 12—14 млн га.

ВИСНОВКИ

У статті розглянута проблема нераціонального використання земельних ресурсів із точки зору неоптимального використання земельних територій. Проаналізовано передумови еколого-економічних проблем землекористування в Україні та обґрунтовано доцільність першочерговості процесу оптимізації співвідношення земельних угідь у вирішенні цих проблем. Розроблені еколого-економічні підходи до створення необхідної оптимізаційної моделі.

Література:

1. Сапрыкина М. Пожелания без конкретики [Электронный ресурс] / М. Сапрыкина // Companion. — 2012. — Режим доступа: — <http://www.companion.ua/Articles/Content?Id=-202389>.
2. Юрченко А.Д. Сучасна земельна політика України: монографія / А.Д. Юрченко, Л.Д. Греков, А.М. Мірошніченко, А.В. Кузьмін. — К.: Інтертехнологія, 2009. — 260 с.
3. Хвесик М.А. Інституціональні трансформації та фінансово-економічне регулювання землекористування в Україні: монографія / М.А. Хвесик, В.А. Голян, А.І. Крисак — К.: Кондор, 2007. — 522 с.
4. Диксон Дж. Новый взгляд на богатство народов. Индикаторы экологически устойчивого развития: пер. с англ. / Дж. Диксон, Ж. Бэкес, К. Гамильтон, А. Кант, Э. Латц, С. Педжиола, Ж. Хи; предисл. С.Н. Бобылев, В.Н. Сидоренко. — 2-ое изд. — М.: Весь Мир, 2003. — 128 с.
5. Курильців Р.М. Механізм формування раціонального використання і охорони земель на регіональному рівні: монографія / Р.М. Курильців. — Львів: Каменяр, 2007. — 155 с.
6. Дорогунцов С.І. Удосконалення управління природокористуванням в АПК / С.І. Дорогунцов, П.П. Борщевський, Б. М. Данилишин. — К.: Урожай, 1992. — 128 с.
7. Шапоренко О.І. Еколого-экономические аспекты землеустройства в ходе реформирования земельных отношений: монография / О.І. Шапоренко. — Донецк: Норд-Пресс: ДонГАУ, 2003. — 387 с.
8. Гуцуляк Ю.Г. Еколого-ландшафтна та економічна екологія земель в Україні: монографія / Ю.Г. Гуцуляк. — Чернівці: Прут, 2009. — 180 с.
9. Дорош Й.М. Еколого-економічні основи формування інституту обмежень та обтяжень при використанні земель: монографія / Й.М. Дорош. — К.: ТОВ "ЦЗРУ", 2007. — 236 с.
10. Реймерс Н.Ф. Экология (теории, законы, правила, принципы и гипотезы) / Н.Ф. Реймерс. — М.: Журнал "Россия Молодая", 1994. — 367 с.

Стаття надійшла до редакції 07.08.2012 р.